

A néppé válás az újabb kutatások tükrében

Miután a fellázadt türkök 552-ben megdöntötték a zsuanszuan birodalmat, a zsuanszuanok egy része az eftalitákkal és a hjónokkal harcolt, majd 555-ben a Kaukázus előterében forráshellyel adatolhatóan megjelentek az avarok, 561-ben pedig már feljegyezték az első összecsapásukat a frankokkal az Elbánál. Kilenc év alatt egy nép átvonult az Orhon vidékéről a Duna tájára. A kérdés, amelyet fel szeretnék tenni, nem az, hogy mennyiben azonosak a zsuanszuanok az avarokkal. Erre csak egy helyes válasz adható: részben. A kérdés éppen az, hogy kik vonultak itt, vagyis mit nevezünk ebben a korban népnek. Képi hasonlattal élve a teljes víz folyt az egyik helyről a másikra, vagy csak a víz tetején a hullámok mutatnak látszólagos haladást, miközben valójában csak a felület alakja változik periodikusan, s ha a kettő egyaránt lezajlik, milyen módon tudjuk meghatározni a mozgó víztömeget? Ha elvonulnak longobárdok, ha megjelennek avarok, ha előrenyomulnak szlávok, ha hont foglalnak magyarok, ezek a nevek milyen embercsoportokat jelöltek? A kérdés általánosan megfogalmazva nemcsak úgy hangzik, hogy *mi tesz egy* embercsoportot néppé, hanem ezzel egyidejűleg úgy is, hogy *milyen eszközökkel* rendelkezünk egy nép azonosítására. Ezt azután le kell szűkítenem a korai középkorra.

Miután megkísérlek választ adni erre a kérdésre, fel kell tenni a második kérdést is, nevezetesen azt, hogy *hogyan válik* egy embercsoport néppé. Végül arra keresek választ, hogy a néppé válás milyen típusai különböztethetők meg a középkorban. Amit most röviden összefoglalva kívánok előadni, annak természetesen igen nagy irodalma van. Erre majd csak a jegyzetekben tudok kitérni.

A szerteágazó vitának itt csak néhány közös és széles körben elfogadott pontját emelném ki. Ezek közé tartozik a nép és a nemzet fogalmának történeti elválasztása, a nép kategória és típusainak középkori forrásokon alapuló vizsgálata, a középkori népalakulatokkal kapcsolatban a Sein és a Werden, a nép létének és a néppé válásnak a megkülönböztetése, illetve összefüggéseinek kutatása, az *origo*, az eredet és a kialakulás, illetve a ki- és az átalakulás folyamatainak vizsgálata, az etnikum és az etnikai, egyesek megfogalmazásában a gentilis tudat kapcsolata.

A nép fogalma tudományoként változhat. Nyilvánvaló, hogy a statisztikus aki népszámlálási adatokat értékel, az irodalomtudós, aki népi írók alkotásait vizsgálja, a történész, aki népvándorlással foglalkozik, a pszichológus, aki a népszerűség kérdéseit kutatja, a gazdaságföldrajz szakembere, aki az elnéptelenedés okait fűrkészi, s nem utolsósorban a néprajzos, az etnológus, a kulturális vagy a társadalmi antropológia kutatója mást ért vagy mást is ért a nép fogalmán, mint társai.

1. Én most a történeti etnoszociológia szempontjai szerint kísérlem meg a nép fogalom meghatározását. Népeknek azt a történetileg kialakult embercsoportot fogom nevezni, amelyet az jellemez, hogy: tagjainak közös a szemiotikai rendszere, hogy tagjai tudatosan megkülönböztetik magukat más népektől és amely csoportnak saját, hosszú időn keresztül tartós önelnevezése van. E meghatározás nem tartalmazza azokat a tényezőket, amelyek megléte elősegíti a nép kialakulását vagy fennmaradását, de amelyek önmagukban nem feltételei a nép fennállásának, Míg az első hármat (közös szemiotikai rendszer, mi-tudat, önelnevezés) alkotó elemnek, a második csoportba tartozó tényezőket alakító elemeknek nevezem. A szemiotikai rendszerek közül a legfontosabb a nyelv, de az egész kultúrát egy szemiotikai rendszernek fogom fel, jelek rendszerének, amelyekkel az azonos csoporthoz tartozók információkat közölnek egymással, amely segítségével felismerik egymást. A szemiotikai rendszerhez tartozik például a viselet, amelyet éppen az a többlet különböztet meg a ruhától, hogy információt közöl viselőjéről.

A közös nyelv nem jelent szükségszerűen azonos népet, hiszen az amerikai és az angol, a spanyol és a dél-amerikai indián nem tartozik azonos néphez. De fordítva, különböző nyelv még nem jelent okvetlenül különböző népet. A Rajna vidékén a 11. században a héber nyelvet a német jiddisre cserélő zsidóság megmaradt azonos népek, s a romanizált gallok nyelvcserejük ellenére sem cseréltek etnikumot. A dzsingiszida mongol birodalom népei nem beszéltek azonos nyelvet, de a törökül beszélők is tatárnak tartották magukat, vezetőik az Aranyhorda idején kétnyelvűek voltak, s egyes csoportjaik a mai napig a tatárt használják önelnevezésül. Vagyis az egymás utáni kétnyelvűség és az egymás melletti kétnyelvűség ellenére is tartozhatnak csoportok közös etnikumhoz, ha tagjai ahhoz tartozónak vallják magukat, vagyis közös a mi-tudatuk, és ez például közös lezármazási tudatukban és mondáikban nyilvánul meg. Ezek az esetek természetesen kivételesek és másodlagosak, és minden esetben a kétnyelvűség valamilyen formájával járnak. A kultúra mint szemiotikai rendszer nagymértékben a nyelvre épül, attól csak rendkívüli helyzetben válik el. De ha a nyelv közössége, általában átmenetileg, megszűnik, akkor éppen a kultúra jelrendszere, illetve a mi-tudat és a közös önelnevezés segíti a közösséget azonosságának, identitásának fenntartásában.

A közös mi-tudat sajátos koncentrikus körökben jelenhet meg. A mi-tudat magába ölelheti a családot, a rokonságot, az alvéget, a falut, a vidéket, az országot, a kontinenst. Ezek a mi-tudatok mindig az azonos nagyságrendű más csoportokkal állnak szemben. A mi-csoportoknak ebben a bonyolult, hierarchikus szerkezetében kitüntetett helyet foglalnak el azok a közösségek, amelyeknek tartós önelnevezése

van. A népnév abban különbözik a többi őnelnevezéstől, hogy tartós. Ugyanakkor közismert, hogy az őnelnevezés nem, vagy nem szükségszerűen azonos a nép idegen elnevezésével.

2. A népnek mint közösségnek a fennmaradását a középkorban nagymértékben segítette elő a közös leszármazás tudata. A közös ősen való hitnek a legritkább esetben volt tényleges történeti alapja. Valójában a közös biológiai leszármazás bizonytalanságát volt hivatva ellensúlyozni. A tudat terjesztői és fenntartói a közösség tekintéllyel rendelkező vezetői, sámánok, törzsfők, énekmondók. A közösség tagjai számára a közös leszármazás tudata a prelogikus gondolkodás sémáit követte. Az istenektől, a totemöstől, kiemelkedő uralkodóktól való leszármazást nem kellett igazolni, vagy biológiailag valószínűsíteni. Sőt, a közösség sokszor az egymást a mai formális logika szerint kizáró ősoket egyszerre volt képes elfogadni, így például az Attilától való származtatás nem mondott ellent a turul mondának.

Segítette a közösség fennmaradását a közös terület, illetve a *közös terület* szent központja, a kultuszhely. A közös terület lehetővé teszi a folyamatos kommunikációt, ezért elősegítheti a közös szemiotikai rendszer fennmaradását. Ha a terület közössége vándorlás, idegenek benyomulása vagy akár természeti változások miatt megszűnik, akkor megindul az információcsere leépülése. S bár a messze lakók sokáig kapcsolatban lehetnek egymással, mint a volgai magyarok a Kárpát-medencében lakókkal, s még értik is egymás nyelvét, a szemiotikai rendszer, a kultúra lassan megváltozik, az egymástól elszigetelt részek más irányba fejlődnek. A közös szent helyek akkor is összeköthetik a népet, ha a területi közösség megszűnik. A mai mongóliai Hangáj hegylánc része, az egykori szent Őtüken-hegység a Kína határára sodródott törököknek éppúgy a közösség szimbóluma volt, mint a Szibéria erdeiben meghúzódóké. De a 8. századi törökök tudták, hogy hosszú távú fennmaradásukhoz vissza kell költözniük az Őtüken-hegység vidékére.

Az etnosz fennmaradásában jelentős szerepet játszott a *közös politikai szervezet*, amely lehetett törzsszövetség, birodalom vagy korai állam. A politikai szervezet a hatalom megszerzésére, fenntartására és kiterjesztésére irányult, s a vadászterületekért, a legelőkért, a kereskedelem ellenőrzéséért és az adók beszedési jogáért folyó harc szükségessé tette a mi-tudat erősítését. Különösen a nomád birodalmaknak volt nagy a népförmálói erejük, de sok esetben nem az azonosulás, hanem csak a politikai mimikri jeleit figyelhetjük meg. A nomád államalakulatok stabilitása többek között attól is függött, hogy a birodalmon belüli etnikai különállás és azonosulás között milyen mértékben tudtak egyensúlyt tartani. A 9. századi kazár, vagy a 13. századi mongol birodalom virágzását éppen ez az egyensúly biztosította.

A *vallási közösség*, a közös istenek, mítoszok, hiedelmek és rítusok is szerepet játszottak a közösség mi-tudatának megteremtésében és fenntartásában. Az indiai iszlám és hindu közösségek, a katolikus és a protestáns írek, vagy az ortodox és katolikus délszlávok a közvetlen jelen példái annak, hogy az azonos szemiotikai rendszer megszűnhet a vallásokat elválasztó határokon. De a magyar protestantizmus és katolicizmus szembenállása nem okozott etnikai törést, s a 8. századi

türk vagy a 9. századi kazár birodalomban a különböző vallásokhoz való tartozás nem bontotta meg az etnikai összetartozás tudatát.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az etnikum, a nép *alkotó tényezői* a közös szemiotikai rendszer, a közös mi-tudat és a közös tartós önelnevezés, míg az *alakító tényezői* a közös leszármazás tudata, a közös terület, a közös politikai szervezet és a közös kultusz, vallás.

3. Az alkotó és az alakító tényezők elválasztása megkönnyíti a népalakulás, az etnogenezis folyamatának vizsgálatát. Ha például a terület közösséget vesszük, mindjárt világossá válik, hogy a nomád legelők közössége más típusú területi közösség, mint a városállam vagy a feudális birtok közössége. Már ebből a szempontból is indokolt eltérő néppé válási folyamatokról beszélni.

A néppé alakulás szempontjából lényeges, hogy a közös politikai szervezet milyen szintű. A vizsgált középkori esetekben érdemi különbséget látunk a törzsszövetségi és a birodalmi szervezet között. A középkori Euráziában a törzsszövetségek birodalomalapítási célból jönnek létre, de nem jártak mindig sikerrel. Igen sok esetben megmaradtak a törzsszövetségi fokon, amely egy hierarchizált rendszer volt. A vezértörzs maga köré szervezett egy törzsszövetséget, amelyet közvetlenül irányított. Ezután ez a törzsszövetség mint egység egy második kört szervezett maga köré. Ezekben a rendszerekben a törzsfők katonai kíséretének hatalma csak áttételesen érvényesülhetett. A birodalom ettől abban különbözött, hogy univerzalizásra törekedett, mintája a római, a kínai, a bizánci vagy később az iszlám birodalom volt, a birodalmon belül a törzsek önállósága lényegesen csökkent, és uralkodójának sikerült a fegyveres kíséret hatalmát az egész birodalomra kiterjeszteni. Ugyanakkor a törzsek nem szűntek meg, és ha a belső hatalmi harc eredményeképpen a birodalom felbomlott, a törzsek hatalma újra-éledt, megerősödött. a felülről gyakorolt hatalmi kényszerrel szemben a törzsi hatalom gyakorolt „ellennyomást”. A törzsszövetség nagyobb belső mobilitást biztosított, mint a birodalmi szervezet, amely arra igyekezett, hogy a törzseket a birodalom területén helyhez kösse és valamilyen formában letelepítse. A törzsszövetség egyes törzseinek nagyobb mobilitása, vándorlása kiegyenlítően hatott a kommunikáció területén és jobban biztosította a szemiotikai rendszer közösségét. Egyszerűbben szólva a törzsszövetség tagjai szabadabban mozogtak, gyakrabban találkoztak, nagyobb volt a visszacsatolás és ezért a kultúra és a nyelv konzervativizmusa is erősebb volt, mint az erősen tagolt, centralizált birodalmakban. A törzsszövetség ezért, huzamosabb fennállása esetén, elősegítette a népközösség, az etnikum kialakulását vagy tartóssá tette fennmaradását.

Míg az eurázsiai birodalmak nem szüntették meg, csak gyengítették a törzsek hatalmát, addig az európai kora feudális államalakulatok a törzsek hatalmának felszámolása, a törzsek megszüntetése révén és lényegében területi alapokon jöttek létre. A két politikai szervezet között több lényeges eltérés volt, és talán nem is a legfontosabb, hogy eltérő volt az adóztatási rendszer. De a területi adóztatás kialakulása megnövelte a területi közösségek szerepét, s ezzel a területi közösség egy új népalakulási tényezővé vált.

4. Bármennyire is csábító volna a középkori népalakulás többi tényezőjének, így a vallási-kultikus formáknak és a leszármazási tudatoknak a szerepét elemezni a népalakulás, az etnogenezis szempontjából, a korlátozott terjedelemre való tekintettel át kell térnem a feltett harmadik kérdés megválaszolására: *milyen típusait* tudjuk a néppé válásnak megkülönböztetni a középkorban.

Legutóbb Walter Pohl foglalkozott ezzel a kérdéssel egy 1990-ben megjelent cikkében. Bár a tanulmány sok hasznos és gondolatébresztő elemet is tartalmaz egészében zavaros és következtetéseiben aligha fogadható el. Pohl részletes bírálata helyett megkísérlek egy, az eddigi kutatásokon alapuló, új tipológiát adni.

A korai középkorban, a 4–10. századi Európában a néppé válás három alapvető típusát különböztetem meg: a germán, a szláv és a török típust.

Mindhárom típus a római birodalommal szemben és mégis annak hatókörében alakult ki. Egy nagyobb, globális történelmi összehasonlításban ezeket a római birodalommal kölcsönhatásban létrejött típusokat össze lehet hasonlítani a kínai birodalommal és az iszlám kalifátussal kölcsönhatásban létrejött népalakulásokkal ugyanabban a történelmi időszakban, de ettől itt most el kell tekintenünk, bár éppen a török és mongol népalakulások erre jó lehetőséget nyújtanak. A *germán etnogenezis* sajátossága, hogy a 4. században megjelenő törzsek a 7. századra feladták törzsszövetségi és törzsi szervezetüket. A rómaiak és a germánok kezdeti szembenállása az együttélés egy sajátos új társadalmi szerkezetébe ment át. A germánok a hatalmat a rómaiak nevében gyakorolták. Miközben a római birodalom hatalmi súlypontja látszólag Konstantinápolyba tolódott át, lezajlott a germán törzsek felbomlása. A barbár germánok megkeresztelkedtek. Egy történelmi pillanatra úgy tűnt, hogy a civilizált—barbár ellentétet a vallási szakadás váltja fel, s a katolikus Róma az ariánus germán világgal kell hogy megküzdjön, de az 5. század végén ez a veszély a Meroving-dinasztia jóvoltából elmúlt. A germán népeknél az egyház közreműködésével közös intézmények, egyházi szervezetek, világi intézmények alakulnak ki, s a germán világ számára közös a hirdetett erkölcs, a *mores*. A nyolcadik századi Lex Salica bevezetője szerint a frank nép uralmának legitímációját az adja, hogy az Isten őket választotta ki a kereszténység ügyének védelmére. Ezzel párhuzamosan a *francus* népnév jelentése megváltozott, az eredetileg a törzsi hovatartozást jelentő név egyre inkább a birodalom szabad harcosait jelentette, azokat akiknek a hűsége a király és az Isten iránt azonos. A folyamat szimbolikusan 800 karácsonyán, Nagy Károly római császárrá koronázásával zárult, bár még nem teljesen fejeződött be.

Ennek a germán népalakulásnak több altípusa is megfigyelhető, de ezekre most nem tudok kitérni.

A *szlávok a népalakulásnak* egy másik útját járták be. Az Európa keleti felén dinamikus terjeszkedő szláv csoportokat nem szláv katonai uralom kezdte el szervezni. E szervezés a kezdetekben egyszerűen a rabszolga-kereskedelem utánpótlásának szükségleteiből fakadt. A szlávokat szervezik az avarok és a dunai bulgárok, a besenyők, a magyarok, a vikingek és a frankok is. E tevékenységnek minden esetben forrásszerűen kimutatható kereskedelmi eredménye van, a szláv rabszolgák megjelennek a Fekete-tenger és a Földközi-tenger rabszolgapiacain.

Nem véletlen, hogy a szlávok neve e korszak Európájában rabszolga jelentésűvé vált. A korai szláv csoportok neve szinte mindig területhez, földrajzi környezethez és nem törzsi szervezethez kötődik. A síkságiak (*poljane*), az erdeiek (*dereuljane*), a Timok folyó mellettiek (*tímocsane*), s a Morva partiak, vagyis morvák a kezdetekkor laza területi közösségek idegen vezetők alatt. A forrásokban törzsnek alig, törzsszövetségnek semmilyen nyomát nem találjuk. A 7. században a frank kereskedő Szamo szervezi meg először egy csoportjukat, s hamarosan integrálódni kezdenek az avar és a bulgár birodalomba. A mai napig nem tisztázott, hogy az északról, „Turkia mögül” jött fehér szerbek és fehér horvátok pontosan milyen etnikumú népek voltak, amikor megszervezték a középkori szerb és horvát szláv közösségeket a Balkánon. Annyi azonban bizonyos, hogy etnikai elkülönülésükről csak ezután a szervezés után szólnak források. Világosabb a vikingek szerepe a kijevi Rusz kialakulásában.

A 11. századra lezajlott a szláv népek kialakulása is. A szláv típusú népalakulás sajátossága, hogy nem alakul ki erős törzs és nem jön létre semmilyen törzsszövetség. A területiális alapon létrejött, többségében idegen szervezésű politikai egységekben, területi főnökök közvetlen uralma alatt, dinasztikához kötődő lojalitással rúszok, bulgárok csehek, lengyelek, szerbek, horvátok jelentek meg. Szimbolikus, hogy Európa nyugati részén a szabad *francus*, keleti részén a szolga *slavus* vált a dominánssá.

A harmadik, a török típus jellemzője a törzsszövetség. Ezt látjuk a belső-ázsiai steppén a türk, az ujjur, a kirgiz vagy a karluk csoportoknál. Ez a szervezeti forma jelent meg Kelet-Európában is, ahol a bulgárok, szabirok vagy a besenyők példái jól ismertek. E törzsszövetségi rendszernek számos előnye volt a keleti birodalmakkal szemben, s mindenekelőtt rugalmas szervezet volt. Néprészek kiválhattak, mások csatlakoztak, a leigázottak együttműködhetek vagy fellázadhattak és elvonulhattak. Ez a rugalmasság azonban átmeneti volt. Minden törzsszövetség arra törekedett, hogy a vezető törzs hatalmát állandósítsa, a törzsszövetséget birodalomná szervezze át. Az extenzív, kereskedelmi célzatú rablóhadjárat igényelte a hatalom koncentrációját, s ezeknek a „kalandozásoknak” a sikere tovább erősítette a zsákmány elosztását kézben tartó vezértörzs hatalmát. Ahol a török típusú törzsszövetség végül is néppé vált, ott ez általában birodalmon keresztül történt. Ennek három európai változatát ismerjük. A kazár, a bulgár és az avar alüpuszt.

A kazárok a szlávok és a kaukázusi népek ellen folytatott rablóhadjáratok mellett kapcsolatba kerültek a perzsa, a bizánci majd az arab világbirodalommal. A külső és a belső viszonyok úgy alakultak, hogy a 8. század végére a kazár birodalom konszolidálódott. A zsoldos katonai kíséret szerepe megnőtt, a király helyzete szakralizálódott. A birodalom népei közül egyesek, mint a kabarok kiváltak, mások, mint a volgai bulgárok, lassan húzódtak a peremvidékekre. Az uralkodó réteg meglehetősen toleráns volt az idegen alattvalókkal és a beköltözőkkel. A törzsek jelentősége csökkent ugyan de korántsem szűnt meg. Ezért a száz éves Pax Kazarica ellenére lassan haladt a néppé válás, és a kazár nép nem is alakult ki a 10. századig, amikor a kijevi Rusz megdöntötte a kazárok uralmát. A félbemaradt kazár népalakulás következtében a kazárok felszívódtak a többi kelet-európai nép közé.

A török etnogenezisek másik altípusa a *dunai bulgárok* esete. Az Al-Dunához érkező bulgár-onugundur törzsszövetség jelentős helyi lakosságra telepett. A helyben lakó szlávokhoz hamarosan újabb szláv csoportok csatlakoztak. A rabló és adóztató hadjáratok célja elsősorban a bizánci birodalom volt, aminek nem lehetett hosszú távú jövője. A bizánciak jól megszervezték ellentámadásaikat, nagyobb tartalékokkal rendelkeztek és tágabb nemzetközi kapcsolatokat tudtak mozgósítani. De legfontosabbnak az bizonyult, hogy a szláv lakosságot egyre inkább be kellett vonni a katonai műveletekbe. Bármennyire is igyekeztek a török bulgárok a hatalmat a kezükben tartani, a szlávok lassanként kulcspozícióba kerültek a birodalomban. Ez felgyorsította a török lakosság elszlávosodását. A szlávok és az elszlávosodó török bulgárok a 9. századra jelentősen előrehaladtak a néppé válás útján, s ebben nem kis szerepet játszott Krum (803—814) központosító politikája, majd a bulgár-szláv udvar hivatalos áttérése a kereszténységre 865 és 869 között. A teljes bulgár törökség mint vezető réteg elszlávosodott. A kialakuló nép egy ideig török identitástudatát őrző, etnikai elnevezését megtartó, de a vezető réteg nyelvváltásával új nyelvi közösségben továbbformálódó néppé vált.

Az *avarok* a török népalakulás harmadik altípusához tartoztak. Az avar birodalom egy többszörösen egymásra rétegződött törzsszövetségből alakult ki. Az első avar honfoglaláskor is igen vegyes volt a Kárpát-medencébe érkező avarság, és a Kárpát-medencében maradt töredék longobárd és gepida, esetleg más csoportok is hozzájárultak a tarkasághoz. A katonailag a török vezető réteg által uralt, jól szervezett törzsszövetség jelentős sikereket ért el a birodalomalapítás felé vezető úton. Azonban a 7. század vége felé beköltöző bulgár-török csoportok, a bizánci, majd frank hatalmi törekvések, s a részben nyilván általuk is gerjesztett belső harcok, együtt a szlávok szerepének fokozatos növekedésével, gyengítette az esélyt a tartós, szilárd birodalom kialakítására. Az avarok is bevonták a hadjáratokba a helyi szlávokat. A különböző szláv csoportok azonban egymástól is jelentősen különböztek, s így, ellentétben a dunai bulgár esettel, az elszlávosodás az avar birodalom kohéziójának csökkentését eredményezte. Az avar birodalmat nem tudta megmenteni a kereszténységre való áttérés, mert ezt a már legyengült, hatalmát nagyrészt elvesztett uralkodói csoport kezdeményezte, amely nem tudta akarátát és érdekeit az egész avar birodalomra rákényszeríteni. A frank és különösen a bulgár támadás pedig alapjaiban rendítette meg azt a katonai erőt, amely konszolidálhatta volna a keresztény avar birodalmat. Az avarság fokozatosan elszlávosodott, de ezzel meg is szakadt a népalakulás folyamata.

Összefoglalva: A germán, a szláv és a török népalakulások között jelentős különbséget tapasztaltunk. A török népalakulások három altípusa közül kettő, a kazár és az avar bár eljutott a törzsszövetség felbomlásához, s a birodalomalapítás küszöbére, különböző belső folyamatok és külső tényezők miatt elbukott. A harmadik, a bulgár néppé alakulásának útja a vezetőrétegek a birodalom lakosságához való asszimilációján át vezetett.

Egy másik helyen kifejtettem, hogy a *türk* népnév eredetileg nem török eredetű, de a türkökhöz kerülve ráértették, kapcsolatba hozták a „férfi erejének teljében

lévő, virágzó, erős” jelentésű török szóval. Persze csak szimbolikus, mégis figyelemre méltó, hogy a középkori Európa három népalakulási típusa a „szabad” *francus*, a „szolga” *slavus* és az „erős” *türk*. A középkori népalakulás típusai alkotják azt a rendszert, amelybe majd el kell helyezni a magyar nép kialakulását.

IRODALOM:

Az itt közölt szöveg az MTA Magyar Östörténeti Bizottsága által 1995. december 4. és 6. között rendezett konferencián elhangzott előadás kissé bővített változata. A kérdéseket részletesebben tárgyalom A *honfoglaló magyar nép* című könyvemben, amely remélhetőleg 1996-ban megjelenik.

A néppé válás kutatásának új kérdésfeltevéseit elsőnek R. Wenskus fogalmazta meg a *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*, Köln—Graz 1961 (Zweite Auflage 1977) című munkájában. Nyomában Herwig Wolfram és iskolája foglalkozott a kérdéssel. Wolfram alapvető munkája a *Geschichte der Goten, von Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*, München 1979 (Zweite Auflage 1980). Ezt számos egyéb műve követte. Különösen jelentősök az ún. zwettli konferenciák, amelyeknek előadásai sorban megjelentek így H. Wolfram és F. Daim szerkesztésében *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im 5. und 6. Jahrhundert. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung*, 24.—27. Oktober 1978, Stift Zwettl, Niederösterreich, Wien 1980; H. Wolfram és A. Schwaner szerkesztésében, *Die Bayern und ihre Nachbarn. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung* 25. bis 28. Oktober, 1982, Stift Zwettl Niederösterreich, Teil 1. Wien 1985; W. Pohl szerkesztésében *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung*, 27. bis 30. Oktober, 1982, Stift Zwettl, Niederösterreich, Teil 1. Wien 1990; H. Friesinger és F. Daim szerkesztésében *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung*, 27. bis 30. Oktober, 1982, Stift Zwettl, Niederösterreich, Teil 2. Wien 1990. Sok értékes tanulmányt tartalmaznak még a következő kötetek: *Entstehung von Sprachen und Völker, Glotto- und ethnogenetische Aspekte europäischer Sprachen*, Tübingen 1985 és *Studien zur Ethnogenese I—II, Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften*, Bd. 72, 78, Opladen 1985, 1988. Ez utóbbi kiadvány első kötetében található többek között W. E. Mühlmann jelentős tanulmánya, *Ethnogenie und Ethnogenese. Theoretisch-ethnologische und ideologiekritische Studie*, pp. 9—27. Magyarországon elsőnek Szűcs Jenő dolgozta ki a kérdés részleteit: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarumában* 1—2. rész, *Századok* 107, 1973, 569—643—823—878; *Történeti eredet kérdések és nemzeti tudat, Valóság* 28/3, 1985, 31—49; A magyar nemzeti tudat kialakulása, Szeged 1992. (Magyar Östörténeti Könyvtár 3). Magam is több tanulmányban foglalkoztam a nép és az etnogenézis kérdéseivel. Ezek most összegyűjtve olvashatók Róna-Tas András, A magyarság korai története, Szeged 1995 (KMT), de különösen I. Az eredetkérdés és a társadalmi tudat 1985 (KMT 131—134) és *Nép és nemzet* 1989 (KMT 167—180).

Az Ötúken jelentőségére vonatkozóan a legfontosabb forrás a Köl tegn/Bilge kagan felirat. Magyar szövegét Kakuk Zsuzsa fordításában I. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról 2. kiadás 1975, sajtó alá rendezte Györfly György, 57—68. W. Pohl cikket l. Verlaufsformen der Ethnogenese — Awaren und Bulgaren in: Wolfram—Pohl (Hrsg.) *Typen die Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern Teil I.* Wien 1990, 113—124. A „germán” etnogenézisek részletes tárgyalását l. Wolfram idézett művelben, legújabbban ld. *Einleitung und Überlegungen zur Origo Gentis a fenti kötet* 19—33 lapjain. A római, bizánci és germán történelem egy másik aspektusát l. H. St. L. B. Moss, *The birth of the Middle Ages* 395—814, London—Oxford—New York 1977 (első kiadás 1935). Itt nincs helyünk arra, hogy a „germán” etnogenézisek altípusait tárgyaljuk. Külön fejezetet érdemelne a vikingek és skandináv népek népalakulási típusai. A „szláv” etnogenézisekről l. R. Katicic, *Die Ethnogenesen in der Avaria*, Wolfram—Pohl 1990, 125—128; N. Budak, *Die südslawischen Ethnogenesen an der östlichen Adriaküste im frühen Mittelalter*, uo. 129—135 és figyelemre méltó H. Tatzreiter, *Slawisch—deutsche Mischnamen im Donaauraum von Ober- und Niederösterreich*, uo. 243—260. A szlávok elnevezésére a földrajzi környezetéről l. pl. az orosz őskronikát, ahol a morvákról az áll, hogy „letelepítették a Morava mellett, ezért moraváknak nevezték magukat” (sedeša na recu Morava i prozvasa sja Morava). A „fehér” horvátokat és ezbekeket Bišborbanszületett Konstantin szerint Herakleios császár (610—631) idejében telepítették későbbi lakóhelyükre a Balkánra. Valószínűleg a mai Szászország területéről, ahol Lausitz környékén, Cottbus és Bautzen vidékén máig élnek a nyugati szláv szorbok.

A kazárokra vonatkozó gazdag irodalomból itt csak D. Ludwig, *Osteuropäische Geschichte. Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*, Münster, 1982 című munkáját idézem, a korábbi irodalom hozzáférhető a kazár népnévről írott két cikkemben: *Róna-Tas A. A kazár népnévről*, *Nyelvtudományi Közlemények* 84, 1982, 349—380 és újabb adatok a kazár népnév történetéhez, *Nyelvtudományi Közlemények* 85, 1983, 126—133.

A dunai bulgár és a balkáni szláv etnogenézisre l. például J. V. Fine, *The early medieval Balkans. A critical survey from the sixth to the late twelfth century*, Michigan, Ann Arbor, 1983 és az ott idézett irodalmat.

A türk népnévről l. *Róna-Tas, An introduction to Turkology*, Szeged 199, 10—13.